

हाँडिगाउँ सत्यनारायण-स्थानको अनुपरमको अभिलेख

(सानुवाद परिष्कृत रूपमा)

-वैष्णवीमाधव ढकाल

लिच्छविकाल साहित्य, कला र धर्मको उत्कर्षको युग मात्र नभई विद्या र दर्शनको क्षेत्रमा पनि धेरै माथि उठेको अनुलनीय महत्त्वको युग हो भन्ने कुरा अनुपरमको द्वैपायनस्तोत्रले सावित गरेको छ ।

मानदेव (प्रथम) र वसन्तदेवको शासनकालमा विद्याको दियालो बाल्ने प्रकाण्ड दार्शनिक अनुपरमको दार्शनिक कृति "द्वैपायन-स्तोत्र" हाँडिगाउँस्थित सत्यनारायणस्थानको गरुडस्तम्भमा उत्कीर्ण छ । विद्या र दर्शनको अगाध गाम्भीर्य र गगनचुम्बी उचाइका कारणबाट उक्त अभिलेख भारतीय उपमहाद्वीपमा आजसम्म प्राप्त भएका हजारौं अभिलेखहरूको चूडामणि बनेर रहेको छ । आपाततः भारतीय गुप्तकाल साहित्यसृजना र धार्मिक कर्मकाण्डका दृष्टिले नेपालको लिच्छविकालको तुलनामा उन्नतिशील मानिए तापनि विद्याको अनुशीलन र दर्शनको गहन विवेचनका पक्षमा लिच्छविकालको उचाइलाई छुनसकेको छैन भन्ने कुरालाई प्रमाणित गर्न अनुपरमको कालजयी रचना "द्वैपायन स्तोत्र" प्रबल प्रमाणका रूपमा रहेको छ ।

लिच्छविकालिक नेपालमा अनुपरमजस्ता ठूला दार्शनिक एवं कवि र बुद्धकीर्तिजस्ता कालिदासको टक्करका महाकवि जन्मनु संयोग मात्र नभई, नेपाल

चिरन्तन विद्याभ्यास गर्ने थलोका रूपमा स्थिर र विश्रुत भइसकेको तथ्य पनि यसरी प्रमाणित भएको छ ।

उक्त अभिलेखका रचयिता अनुपरम^१ परमाभिमानीका छोरा, आभीरी गोमिनीका पति र भौमगुप्त (महासामन्त) का पिता हुन् । ठूला दार्शनिक, सिद्धहस्त कवि र पन्ध्र सय वर्षअघि नेपालमा जन्मेका नेपाल आमाका सक्कली छोरा अनुपरम, कुन स्थिति र मितिमा जन्मे, कुन गाउँ र कुन ठाउँमा जन्मे, कहाँ हुको बढे र कहाँ पढे, कुन हालतमा थिए, के के काम गरेर गए र यस बाहेक अरु के के लेखे इत्यादि कुराहरूका उत्तर इतिहासका अन्धकारले ढाकेका पानामित्त छन् । जे होस्, उनको एक्लो रचना यस अभिलेखले उनको तलस्पर्शी चिन्तन, कट्टर धार्मिक दृष्टिकोण र धेरै माथि उठेको आत्माको तहलाई चिनाएको छ । कवितामा औचित्यपूर्ण शब्दार्थ प्रयोगको निपूणता, आत्मस्पर्शी भावविन्यासमा दक्षता र इच्छानुसार भाषालाई मोड्न सक्ने क्षमताले के सावित गर्दछन् भने उनीद्वारा रचिएको दीर्घकलेवरको कुनै अर्को ग्रन्थ फेला नपरे तापनि उनी कालजयी चिन्तक र पद-वाक्य-प्रमाणज्ञ विद्वान् हुन् । उनको अद्वैत वेदान्त दर्शनमा मात्र जबर्दस्त दखल नभई न्यायदर्शन, योगदर्शन, बौद्धदर्शन, मीमांजादर्शन र सांख्यदर्शनमा पनि

(१) धनवज्र बजाचार्य- "लिच्छविकालका अभिलेख" ने. ए. अ. सं., त्रि. वि. (२०३०), पृष्ठ १६२ ।

उत्तिकै देखल भएको विषयलाई द्वैपायन स्तोत्रले छर्लङ्ग पारिदिएको छ ।

विभिन्न छन्दहरूका ३४ श्लोकहरूबाट निष्पन्न भएको उक्त अभिलेख धेरै ठाउँमा प्रकाशित भए तापनि एक तिहाई भाग नरात्रोसंग खण्डित अवस्थामा रहेकाले सर्वजनसंवेद्य हुनसकेको छैन । संभवतः खण्डित भागको पूर्ति नहुनु र अखण्डित भाग पनि भाषा र भावका दृष्टि-बात ज्यादै जटिल र गम्भीर हुनु नै यसको प्रमुख कारण हो । उक्त अभिलेखको साधिकार अनुवाद आजसम्म कतैबाट भएको जानकारीमा आएको छैन र खण्डितांश-परिष्कार पनि गरिएको छैन । उक्त अभिलेखका विषयवस्तुको गम्भीरता र कवि अनुपरमको अधर्षणीय विद्वत्ताको कुरा भने देश र देश बाहिरका विद्वान्हरूद्वारा^२ महसूस नगरिएको होइन ।

नेपालका विशिष्ट ऐतिहासिक युगपुरुषको साधनापूत प्रतिभालाई जनसमक्ष ल्याउने हेतुले मैले खण्डितांशपूर्तिका साथै यथामति अनुवाद समेत गरी उक्त

अभिलेखलाई परिष्कतरूपमा प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेको छु । खण्डितांशपूर्ति गर्दा बाँकी रहेका सग्ला अक्षर, शब्द, वाक्य, छन्द र विषयवस्तुको आत्मासंग एकाकार भई उनीहरूको आकांक्षाको मर्म बुझाई अनुसार ती ती दर्शन र महाभारतको समेत भावलाई ध्यानमा राखेर कलम चलाएको छु । यो परिष्कार, इतिहास र विषय वस्तुसंग अन्याय गरी भावनाको प्रवाहमा गरिएको नभएर अभिलेखीय विषयवस्तुको यथार्थ ज्ञानलाई लक्ष्य बनाएर कलापक्ष र चिन्तनपक्षको उचित सम्मान साथ गरिएको तथ्य स्पष्ट्याउन चाहन्छु ।

परिष्कारको क्रममा निम्नलिखित [ ] चिन्हमित्त मैले थपेका पद, पदांश र वाक्य रहेकाछन् भने निम्नलिखित ( ) चिन्ह मित्त पूर्व संशोधित अक्षर, पद र वाक्य राखिएका छन् । जहाँ अर्थसङ्गतिका लागि पूर्व संशोधनको पनि संशोधन गरिएको र मूलपाठमा पनि सामञ्जस्य ल्याउन केही परिवर्तन गर्नु परेको छ ती ती विषयको संकेत सम्बद्धस्थलको पादटिप्पणीमा गरिएको

- (२) क- द्वैपायनस्य व्यासस्यानुपमस्तोत्रकारिणे ।
 गोम्युपनाम्ने परमाभिमानितनुजन्मने ॥
 आर्यमर्यादया लोकसुव्यवस्थाभिकाक्षिणे ।
 अनुपरमसंज्ञाय भगवद्धर्मशालिने ॥
 नैपालकाय प्रथमविदुषेऽद्वैतवादिने ।
 विद्याद्योतितचित्ताय श्रद्धयेदं समर्पये ॥

-ज्ञानमणि नेपाल- "महोरावणवधनाटकम्"

प्रकाशक- ने. ए. अ. सं., त्रि. वि. (२०४०), समर्पण पृष्ठ- १

ख- महाकवि अनुपरमकृत ये ३४ श्लोक- अत्यन्त हृदयस्पर्शी, दार्शनिक एवं साहित्यिक हैं ।

-डा. कृष्णदेव अग्रवाल "अरविन्द"- "नेपाली अभिलेखोंका हिन्दी अनुवाद"

प्रकाशक- इण्टर्न बूक लिक्स, जवाहर नगर, नई दिल्ली, (मार्च १९८५)

ग- प्रौढ लेखनशैली, दार्शनिक विचारधारा आदिका दृष्टिले यो अभिलेख उच्चकोटिको मानिएको छ ।

-धनवज्र बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ १६२

घ- माथि सारिएका श्लोकहरूले कवि दार्शनिक अनुपरमको दार्शनिक गहनता बाहेक साहित्यिक स्वरूप र आन्तरिक भाव समेत प्रष्ट पारेका छन् ।

-डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी- "प्राचीन नेपाली संस्कृति"

प्रकाशक- साझा प्रकाशन, काठमाडौं, (२०४०), पृष्ठ ६०

छ । द्वैपायनस्तोत्रको शुरूदेखि दशौं श्लोकसम्म नराओ-संग खण्डित भएको कारणबाट विषयवस्तु छर्लङ्ग होस् भन्ने मनसायले पूर्वरूप र परिष्कृतरूप भनी श्लोकहरूलाई दोहो-याइएको छ । त्यसपछि परिष्कृतरूप मात्र प्रस्तुत गरी पूर्वरूपलाई कोष्ठक भित्र नपारेर चिनाउन खोजिएको छ ।

यस सानुवाद खण्डितांशपूर्ति र परिष्कारको सम्बद्ध क्षेत्रका विद्वान्हरूद्वारा समीक्षा गरिदा देखिन आएका सदोष र दुर्बलपक्षको कृतज्ञतापूर्वक संशोधन गरिने बहोरा पनि अनुरोध गर्न चाहन्छु ।

— द्वैपायनस्तोत्रम् —
(सपरिष्कार अनुवाद)

॥ १ ॥

पूर्वरूप- ..... स ... यतात्मने ।
..... धियैष ते नमः ॥

परिष्कृतरूप -

[वेदार्थरत्नोज्ज्वलमङ्गलात्मने —
— धर्मस्वरूपाय] स [ते] यतात्मने ।

[पुराणशास्त्रादिविसृष्टयापित—
— सर्वायुषे देव !] धियैष ते नमः ॥

अनुवाद—

भगवन् वेदव्यास! ज्ञानराशि वेदको अर्थरत्नलाई धारण गर्नाले उज्ज्वल र मङ्गलमय आत्मा भएका साक्षात् धर्मस्वरूप, राम दमादिसंपन्न योगी र पुराण तथा शास्त्रहरूको संरचनामा आफ्नो सम्पूर्ण जीवन लगाउनु हुने तपाईंको म (अनुपरम) बुद्धिपूर्वक वन्दना गर्दछु ।

॥ २ ॥

पूर्वरूप - ..... त्प्रतिदेहनिवृत्तः (तः)
..... विकीर्णभानुना

परिष्कृतरूप -

[मायामहिम्नैव मलीमसं जगद् —

— विलोक्य शश्व] त्प्रतिदेहनिवृत्तौ^४ ।

[व्यक्ता त्वया सा परमार्थपद्धति —

— वैदार्थविज्ञान] विकीर्णभानुना ॥

अनुवाद— मायाको प्रभावबाट संसारलाई मलिन अवस्थामा देखेर प्रत्येक शरीरधारीको दुःख निवृत्तिको लागि वेदका विज्ञानरूपी किरणहरूलाई संसारमा फैलाउनु हुने तपाईं वेदव्यासले संसारका सामु परमार्थको सच्चा मार्ग उपस्थापित गरिदिनु भएको छ ।

॥ ३ ॥

पूर्वरूप- ..... त सर्वमात्मनि
..... (श) शिनेव कान्तता
परिष्कृतरूप -

[निपीडितं देहधिया निवारिते —

— विलोक्य लोकं व] त सर्वमात्मनि ।

[प्रबोधकान्ति त्वयि सवितन्वति —

— प्रकाशिता सा] (श) शिनीव^५ कान्तता ॥

अनुवाद— विशुद्ध आत्मतत्त्वको उपेक्षा गरी शरीरमा आत्मभाव राखनाले अनेकौं संतापबाट संतप्त बनेको संसारलाई देखेर ज्ञानको कान्ति जगत्मा फैलाउनु हुने तपाईंमा चन्द्रमामा झैं अमृत वर्षी कान्ति सुहाएको थियो ।

॥ ४ ॥

पूर्वरूप - ..... मयेन तेजसा
..... सवितेव भासते

परिष्कृतरूप -

[यशस्त्वदीयं भुवनान्तभासुर—

— माविष्कृतं बोध] मयेन तेजसा ।

[वेदार्थ विज्ञानमहोमहोज्ज्वलम्—

— ब्रह्माण्डमध्ये] सवितेव भासते ।

अनुवाद— ज्ञानको ज्योतिबाट पैदा भएको, सारा भुवनहरूलाई चहकिलो तुल्याउने, वेदरूपी विज्ञानको तेजले अत्यन्तै

(३) मूलपाठमा देह छ, अर्थसङ्गतिका लागि देहि बनाइएको हो ।

(४) पूर्वसंशोधनमा (तः) पाठ रहेको छ अर्थसङ्गतिका लागि [तौ] बनाइएको हो ।

(५) मूलपाठमा (श) शिनेव रहेको छ ।

तेजिलो तपाईंको कीर्ति ब्रह्माण्डका मानमा मूर्ध्न्यै चमिकएर रहेको छ ।

॥ ५ ॥

पूर्वरूप- ..... पथेन सौगताः

..... (गि) राम्पतिर्भवेः

परिष्कृतरूप-

[सनातनैः सौगत धर्षितैर्जनैः-

-येनाऽधुनाऽज्ञानं] पथेन सौगताः ।

[प्रयान्ति तेनैव गतं भवेत् पथा-

-धर्षितैः त्वेषां न] (गि) राम्पतिर्भवेः ॥

अनुवाद- वैदिकविज्ञानका एकछल अधिपति तपाईं, यस धर्तीमा नजन्मिनु भएको भए सौगतहरूद्वारा अज्ञान भएका सनातनीहरू त्यस मार्गबाट हिंड्न विवश हुने भए जुन अन्योलको मार्गमा आज पनि सौगतहरू हिंडिरहेका छन् ।

॥ ६ ॥

पूर्वरूप- ..... तयो त्वया

..... धार्यते ।

परिष्कृतरूप-

[चतुर्षु भागेषु विभज्य बुद्धितो विजित्य वादेषु पश्यन्] तयो त्वया ।

[सुरक्षिता शास्त्रकृता समेधिता मातेव लोकैरधुनापि] धार्यते ॥

अनुवाद- बुद्धिपूर्वक वेदको ४ भाग लगाएर शास्त्रार्थहरूमा वेदविरोधीहरूलाई परास्त गर्दै अनेकौं शास्त्रहरूको रचना गर्ने तपाईंले वेदको रक्षा गर्नु भन्ने र वेदमूलक वाङ्मयको पनि संवर्द्धन गर्नु भयो । तपाईंबाट सुरक्षित उक्त ज्ञानराशि श्रुतिलाई आज पनि श्रद्धालुजनहरू आफ्नी जन्म दिने आमा समान मानी आरण्य परिरहेका छन् ।

॥ ७ ॥

पूर्वरूप- ..... निवारणेन ।

..... त्वयावरुग्मम्

परिष्कृतरूप-

[सत्यस्य मार्गस्य निरूपणेन देहेन्द्रियात्मत्व] निवारणेन ।

[व्युत्पाद्य गाढौ भजतं तमिस्रां मतं परेषां हि] त्वयावरुग्मम् ॥

अनुवाद- मानवहरूलाई गन्तव्य मार्गको उपदेश दिएर शरीर, इन्द्रिय र मन आदिमा आत्माको आरोप गर्ने भ्रान्त धारणाहरूको निराकरण गर्दै आत्मतत्त्वका जिज्ञासुहरूको घना अज्ञानान्धकारलाई धुजा धुजा पादै तपाईंले नास्तिकहरूका विचारहरूलाई निष्क्रिय तुल्याई दिनु भएको छ ।

॥ ८ ॥

पूर्वरूप- ..... मिदमप्रबुध्य

..... ताम्ब्रजेयुः

परिष्कृतरूप-

[तद् ब्रह्म सत्यं हृदि नित्यदीप्तं मिथ्या जगत्तथ्य] मिदमप्रबुध्य ।

[त्वद्विद्यया तत्त्वविदो महान्तस्त्रयीं शरण्यं जयं] तं त्ब्रजेयुः ॥

अनुवाद- हृदयमा प्रकाशमान ब्रह्मतत्त्व मित्य र सत्य छ, पाञ्चभौतिक संसार अनित्य र परिवर्तनशील छ भन्ने तपाईंको उपदेशको मर्म बुझेका मनीषीहरूले आफ्नो आत्मतत्त्वसंबन्धी यथार्थ अवधारणालाई जोगाई राख्न वेदको आश्रय लिनु पर्दछ ।

॥ ९ ॥

पूर्वरूप- (भवा) ण्णंवं..... ज. रवि. दा..... भञ्चत्

..... तयेव संस्थमुद्वीक्ष्य..... मित्यम्

परिष्कृतरूप-

[पीत्वा] ण्णंवं [चण्डकरैर्विभाति] ज [त्वं] रविर्दा [न] विद्या विपुञ्चन् ॥

[अज्ञानमंतपत] तयेव संस्थमुद्वीक्ष्य [लोकं त्वमदाःस्व] मित्यम् ॥

अनुवाद- आपना प्रचण्ड किरणहरूद्वारा समुद्रलाई पनि

(६) मूलपाठमा "अवरुग्मम्" रहेको छ ।

(७) मूलपाठमा "मिदमप्रबुध्य" छ तर छन्दोभङ्ग हुने र अर्थ पनि नमिल्ने हुँदा "मिदमप्रबुध्य" बनाइएको छ ।

(८) "भञ्चत्" को सट्टा 'विमुञ्चन्' बनाइएको छ ।

पिउने सूर्यले आफ्नो प्रचण्ड तेजबाट संसारलाई संतप्त बनेको देखेर उपकारबुद्धिले जल वर्षाई सबैको साधुवाद पाउँछन् र सुहाउँछन् । भगवन् ! तपाईंले पनि जगत्-लाई अज्ञानमा रुमल्लिएको र दुःखी देखेर शाश्वत सुख प्रदान गर्न वैदरूपी अमर धन प्रदान गर्नु भयो ।

॥ १० ॥

पूर्वरूप-- ..... कशणादृतेन नित्यं पृथुमति .....
... किमिदमस्ति वाच्यशेषः प्रकथितधर्मविद्या परिष्कृतरूप--

[अत्येकं नृषु] कशणादृतेन नित्यं [लोकानां] पृथुमति [शोधनाय देव ?] ।

[सत्यं ब्रह्म] किमिदमस्ति वाच्यशेषः [प्रोक्ता सा] प्रकथितधर्मविद्या ॥

अनुवाद-- भगवन् ! प्राणीहरूप्रति दया गर्न तत्पर रहने तपाईंने मानिसहरूको स्मूलबुद्धिलाई संशोधन गर्ने अभिप्रायले अभिप्रेरित भई सत्य ब्रह्म भनेको के हो ? भन्ने अथवा उभयपक्षबाट तत्त्वलाई वचन, मन र बुद्धिले व्यक्त गर्न सक्तीमन् र जो दृश्यमान् जगत्मा देखिने तत्त्वहरू भित्र पहेँन त्यही नै ब्रह्म हो भन्ने वेद र धर्मशास्त्रको गहनतम सारतत्त्वलाई उत्तरका रूपमा प्रस्तुत गर्नु भएको छ ।

॥ ११ ॥

(नरैः) परान् नास्तिकतां प्रपन्नै स्तथीविरोधेन निवार्यमाणः ।

(धर्मो) व्यवस्थास्यत नाद्य लोके धर्ता त्वमस्या यदि (ना) भविष्यः ॥

अनुवाद-- नास्तिकताको चरम सीमामा पुगेका मानिसहरूबाट वेदको विरोध गरिनाले वैदिक धर्म यस धर्तीबाट बिदा हुन लागेको ब्रेला वेदका संरक्षक तपाईं नजन्मेको भए वैदिक धर्म अस्तित्वको संकटमा पर्ने थियो ।

॥ १२ ॥

परिष्कृतरूप--

(६) पूर्वसंशोधनमा (वचसा त्व) गराइएको छ । अहिले अर्थसङ्गतिका लागि [स नुतस्त्व] गराइएको छ ।

(१०) मूलपाठमा "यः" रहेको हुँदा अर्थसङ्गतिका लागि मध्यमपुरुषको सट्टा प्रथमपुरुष बनाइएको छ ।

(११) मूलपाठमा "पः" रहेको छ ।

[संहत्य] वेदं व्यवकीर्णवाक्त्वादानादिनिष्ठं [स नुतस्त्व] या च ।

[व्याप्तः] कथं वेद इहाभविष्यत् त्वं भारतादि यदि (ना) तनिष्यः ॥

अनुवाद-- अनादिकालदेखि गुरुपरम्परामा छरिएर रहेको अनादि ब्रह्मको प्रतिपादक वेदलाई एकत्रित गरेर तपाईंले उक्त ज्ञानराशिको सम्मान गर्नु भयो । ज्ञानराशि वेदकै व्यापक प्रचार-प्रसारका दृष्टिले तपाईंले महाभारत आदि ग्रन्थहरूको प्रणयन नगरेको भए वेद संसारमा कसरी व्याप्त हुन सक्ने थियो र ?

॥ १३ ॥

परिष्कृतरूप--

(प्र)माणशुद्ध्या विदित्वात्सर्वस्वरूपः प्रकथ्यमाणं [परधर्मनि] ष्टैः ।

[सद्धर्म] मित्र्यं जगतो हितैषी न प्रालम्बिष्यद् यदि (न) [भविष्यत्^{१०}] ॥

अनुवाद-- प्रत्यक्ष, अनुमान र आशयमात्रि प्रमाणहरूको विशुद्ध प्रयोगद्वारा वेद बिद्योको स्वरूपबोध गर्नुभएका संसारका हितैषी तपाईं नजन्मिनु भएको भए बिधर्मीहरूद्वारा हल्लाइएको सत्य सनातन धर्मको विस्तार कसरी हुन सक्थ्यो भन्ने कुरा विचारणीय छ ।

॥ १४ ॥

परिष्कृतरूप--

(स्वमो) ख्यमात्राश्रयभादभीदधं कुतार्किकैस्तद्वि (निवार्य) माणमू ।

[शास्त्र] व्यन्त्रैषीन् न पृथक् प्रमाणं कथं तद [I] स्वातुभिदं [समर्थम्^{११}] ॥

अनुवाद-- आफ्नो मूर्खताको आश्रय लिई निरन्तर कुतार्किक नास्तिकहरूद्वारा निराकरण गरिएको आगम जो स्वयं प्रमाणका रूपमा छ त्यो तपाईंको योगदान मपाएको भए यहाँ कसरी अस्तित्वमा आउन सक्ने थियो ?

॥ १५ ॥

परिष्कृतरूप—

[त्यागोऽ] पि च प्राणवियोगहेतु नं प्रत्यवायो (यदि नान्य)
थै [नम्^{१२}]

[यज्ञ] त्वमेव प्रतिवेत्सि सम्यक् न वेदिताऽन्यो भुवि
कश्चि (दस्ति)

अनुवाद— सन्ध्यावन्दन आदि नित्ययज्ञहरू पालन गर्दा
पनि मृत्युका कारण बन्दैनन् र पालन गर्दा पनि पुण्यका
कारण बन्दैनन् केवल प्रत्यवायको दोषबाट बचाउँछन् ।
यस स्थितिमा यज्ञ गर्नुको वास्तविक कुरालाई केवल तपाईं
बुझ्नु हुन्छ अरु बुझ्ने र बुझाउने मानिस पृथ्वीमा छैनन् ।

॥ १६ ॥

परिष्कृतरूप—

[गुण] स्तुतिः स्यादनुवादतो वा स्तुत्येषु वाचां द्वयं
(प्रवृत्तम्) ।

(स्तु) तिर्गुणानां विधिना न सत्वान् न चानुवाद स्त्वदि
[वादहीने] ॥

अनुवाद— पुराकल्प र अनुवाद वचनका यी दुई शैलीबाट
आराध्यको महिमागायन गरिन्छ । तपाईंमा विधिपूर्वक
गुण नरहनाले गुणस्तुति गर्न जानिदैन र तपाईं
गुणातीत तत्त्वरूप हुनुभएको हुँदा गुणानुवाद गर्न
सकिदैन ।

॥ १७ ॥

परिष्कृतरूप—

[परो] न धर्मं सकलं न्यहिंसीत् त्वन्नैव रागादिरयं न्य
(भान्सीः) ।

स्वर्गेषिणी वैषाधिकीञ्च तृष्णां विधूय शुद्धस्त्वमिति
(प्रसिद्धः) ॥

अनुवाद— तपाईं जस्ता महापुरुषका सत्प्रयासका कारण-
बाट धर्मविरोधीहरूले धर्मको सम्पूर्ण स्वरूपलाई
खल्बल्याउन सकेनन् । तपाईं जतिसुकै ब्रह्मवेत्ता हुनु
भएपनि नियतिको बलवत्ताबाट वासनादेखि मुक्त भई
रागद्वेषको वेगलाई रोक्ने काममा सक्षम हुनु भएन । तर

स्वर्गको तीव्र इच्छा र विषयभोगको उत्कट अभिलाषालाई
लत्याएर शुद्धरूपमा रहनु भएका तपाईं त्यागकै कारण-
बाट संसारमा यशस्वी हुनु भयो ।

॥ १८ ॥

धर्मार्थकामाद्यविविक्तरूपं यदि व्यवारिष्यत सर्ववादः ।
(दूरात्) स्मृतीनामगतेः श्रुतीनां तदद्य लोके नियतं
(व्यनश्यत्) ॥

अनुवाद— बौद्धसिद्धान्तले धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको
मौलिक सिद्धान्तलाई दबाउन पाएको भए, सामान्य
मानिसका नजरमा धर्मशास्त्रको मर्म प्रतिबिम्बित हुन
नसक्नु र वेदाध्ययनमा विलकूलै सामर्थ्य नहुनु जस्ता
कारणबाट धर्म आदिको सकली रूप वस्तुतः लुप्त भएर
जाने थियो । (तर त्यसो हुन पाएन किनकि स्वयं
तपाईंले वैदिक धर्मको रक्षा गर्नु भयो) ।

॥ १९ ॥

(वि)पाट्य मोहानमृत^{१३} व्यसृक्षत् स्वयञ्च
धर्मादिजगत्यतिष्ठथाः ।

(त्र)यी त्वयागाज् जगति प्रतिष्ठां त्वमेव धर्मान्
विविधानतिष्ठपः ॥

अनुवाद— काम, क्रोध, लोभ, मोह र अन्य दोषहरूलाई
धुजा धुजा बनाएर धर्ममय-अमृतधारा बहाउँदै तपाईं
जगत्मा रहनु भयो । तपाईंद्वारा नै वेदविद्याले जगत्मा
प्रतिष्ठा पायो र त्यसकै माध्यमबाट तपाईंले धर्महरूको
संवर्द्धन गर्नु भयो ।

॥ २० ॥

परिष्कृतरूप—

[अदृष्टवद्] दुष्टप्रतिपादमेतत् स्वर्गादि शब्दोपनिबन्धमा
(त्रम्) ।

[मिथ्येदम]- स्तीति जनोऽग्रहीष्यद् भवानिहैवं यदि न
व्यनेक्षत् ॥

अनुवाद— अदृष्टको परिकल्पना गरे जस्तै “स्वर्ग” आदि
पुण्यलोक पनि परिकल्पित र शब्दरूप मात्र हुन् । अतः
स्वर्ग आदि लोकको प्राप्तिको लालचमा परी गरिने यागादि

(१२) पूर्वसंशोधनमा “थैवा” रहेको छ ।

(१३) मूलपाठमा “माहान्” रहेको छ ।

पनि व्यर्थ छन् भन्ने कुरा सर्वसाधारण मानिसहरूले बुझ्ने थिए, तर त्यसो हुन पाएन किनकि तपाईंले मौकामा सबैको आँखा खुलाइदिनु भयो ।

॥ २१ ॥

(निराकृ) ता कुमतिभिरहसावृतैः कुतार्किकैः कथमपि सौगतादिभिः ।

(वयी) त्वयि प्रथितगिरि प्रभावियै पयोनिधौ सरिदिव विन्दति स्थितिम् ॥

अनुवाद— दुर्मति, अभिमानी र वितण्डावादी सौगत, जैन र चार्वाकहरूद्वारा पूर्वाग्रहपूर्वक खण्डन गरिएको वेदविद्या, तपाईं जस्ता विद्याका स्वामीको वलिष्ठ आधार पाएर सरिता सागरको आधार पाई प्रतिष्ठित भए झैं जगमा प्रतिष्ठित भयो ।

॥ २२ ॥

[श्रुतिस्मृत्यर्थत्वा] द् विनियतपदार्थाद्यनुगमात् ।

तव श्रुत्वा काव्यं सपदि मनसा गम्यपद [कम्] ॥

[अथापृष्टा] र्थत्वादवनपरमार्थानुसरणे ।

दधत्युच्चैर् मोहं सपदि गतविद्येव्वनिभृतम् ॥

अनुवाद— तपाईंले बनाउनु भएको महाभारत “काव्य” शास्त्रीयसरणिबाट निश्चितार्थव्यञ्जक पदहरूले निष्पन्न भएको हुँदा गूढार्थबोधक बनेर रहेको छ । त्यस काव्यलाई सहसा सुनेर विशेषार्थप्रतीति अशंभव भएकाले आत्मज्ञान गराउने परमार्थमार्गमा जाने सन्दर्भमा विद्याविहीन व्यक्तिहरू मोहमा पर्दछन् । (समस्त बाङ्गमयको सारसंग्रह बनेको महाभारत ग्रन्थ सरल भएर पनि ग्रन्थले जेलिएको छ)

॥ २३ ॥

परिष्कृतरूप—

[यथा धर्म] शास्त्रे मनुयमवृहस्पत्युशनसाम् ।

विधानं कृत्यानामसुगमपदं लोक (निभृतम्) ॥

[परं काव्ये] नैवं प्रतिविषयमाधूय निपुणम् ।

फलेनैवाशेषन्त्वमिदमम [लं तत् कथयसि] ॥

अनुवाद— मनु, यम, बृहस्पति र शुक्रद्वारा बनाइएका धर्मशास्त्रहरूमा सर्वसाधारणका लागि सुगमपदहरूबाट

कर्त्तव्य विधान गरिएको छैन । तर तपाईंले यस महाभारत महाकाव्यमा प्रत्येक विषयलाई राम्ररी केलाएर प्रत्येक कर्मको परिणामलाई सुन्दर र मञ्जलमय शैलीबाट प्रस्तुत गरी निर्मल सत्यलाई प्रकाशित गरिदिनु भएको छ ।

॥ २४ ॥

परिष्कृतरूप—

[अस्तीद] नृपचरितानुवादिभावात्,

पादादेः प्रतिनियतं स्वतश्च काव्यम् ।

[धर्मादे] रनुकथनादपीह शास्त्रम्,

त्वं शक्तेरिदमपि भारताधकार्षी (ः) ॥

अनुवाद— आदर्शको संप्रेषण गर्ने [उद्देश्यले धीरोदात्त; धीरप्रशान्त आदि राजाहरूका अनुकरणीय चरित्रहरूको उपस्थापन गर्नाले र छन्द अलङ्कार एवं रस आदिले संपन्न तपाईंको महान् रचना महाभारत स्वाभाविक रूपमा नै काव्यकोटिमा पर्ने आउँछ । धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको विभिन्न शैलीबाट विवेचन गर्नाले त्यही महाभारत फेरि धर्मशास्त्रको कोटिमा पर्ने आउँछ । काव्य र शास्त्रका लक्षणले महिमामय बन्न पुगेको त्यस महाभारतको संरचना तपाईंले आफ्नै संस्कारानुबन्धी साधनापूत प्रतिभाद्वारा गर्नुभएको हो ।

॥ २५ ॥

परिष्कृतरूप—

[धीरेऽस्मिन्] भवजलधौ विवर्तमानान्,

रागादिप्रपतधियः प्रगाढमोहान् ।

[ऊर्ध्वा] स्यास्त्वमिति विधाय मुक्तिमार्गं,

साचीनां भुवि पुरुषाङ्कुरोषि मन्त्रैः¹⁴ ॥

अनुवाद— डरलाग्दो संसारसागरमा जन्म र मृत्युको चक्रमा परेका, राग, तृष्णा र लोभ प्रभृतिद्वारा बुद्धिलाई धमिलो गराएका, गहिरो र गाढा अन्धकारमा रूमल्लिएका र पशुको झैं तेर्सो दृष्टि भएका पुरुषहरूलाई तपाईंले आफ्ना महाभारत आदि मन्त्रमय रचनाहरूद्वारा ऊर्ध्वदृष्टिसंपन्न बनाएर मुक्तिमार्गमा लगाउनु भएको छ ।

(१४) मूलपाठमा “मन्त्रै” रहेको छ ।

॥ २६ ॥

सु (खि) न्ना विविक्तवचसा त्वद्या सता,
कृपया परार्थविनिवेशिवुद्धिना ।

ज (गं) तो हिताय सुकृतेह भारते,
भुवि वाङ्मयं सकलमेव दर्शितम् ॥

अनुवाद— आत्मा रमाउने, ऋत मित र हित वचनको उच्चारण गर्ने, कृपालु, संज्जन र परोपकारमा आफ्नो बुद्धिवैभवको उपयोग गर्ने तपाईंले जगत्कै परम कल्याणका लागि रचिएको महाभारत काव्यमा पृथ्वीमा रहेका सम्पूर्ण वाङ्मयकी सारसर्वस्व राखी दिनु भएको छ ।

॥ २७ ॥

परिष्कृतरूप—

विदितविविधधर्मो वेदितो वाङ्मयानाम् ।

निरवधिकममिष्प्राशान्तराम्णादिदोषम् ॥

[कलित] स्वपदार्थस्तद् भवान् मोहजालम् ।

तिभिरमिव विवस्वानेशुभिः प्रक्षीणोति ॥

अनुवाद— अनेक धर्मका रहस्यहरूलाई जान्ने, वाङ्मयहरूको मर्मलाई बुझ्ने र बुझाउने सक्ने तथा शब्दब्रह्मलाई आत्मसात् गर्नुभएका तपाईंले निरन्तर असत्यको उपासना गर्नाले जुन संसारको राग आदि दोष शान्त भएका छैनन् त्यस संसारको रागजन्य मोहजाललाई, सूर्यले आफ्ना प्रचण्ड किरणहरूबाट अन्धकारलाई नाशी दिए जै, नाशी दिनु भएको छ ।

॥ २८ ॥

प्रतिविषयनिधोगात् पालकत्वाच्च तासाम् ।

निपुणतदवबोध्यात् तद्विवेकाददोषात् ॥

जगति तदुपदेशात् त्वम्मिथस्तद्विभागात् ।

उपहित इव मूर्तिस्त्व्यात्मना मन्त्रवाचाम् ॥

अनुवाद— वेदका वाक्यहरूलाई विधिवाक्य आदिका नियम अनुसार भिन्दाभिन्दै कर्महरूमा प्रयोग गर्ने विधान गर्नाले, विहित विधान अनुसार वेदको प्रयोग गरी स्वयं श्रुतिको संरक्षण गर्नाले, संरक्षित श्रुतिका मन्त्रहरूको अर्थलाई राम्ररी हृदयङ्गम गर्नाले, मन्त्रहरूमा प्रतिवादित विषयको विवेचन गर्नाले, विवेचनजन्य यथार्थबोधका कारणबाट हृदयमा निर्दुष्ट ज्ञानको आकलन

गर्नाले, निर्दुष्ट ज्ञानको आकलन गरेपछि संसारको कल्याणका लागि त्यस ज्ञानलाई विभिन्न माध्यमबाट उपदेशका रूपमा व्यक्त गर्नाले र मानिषहरूको क्षमताको ह्रास हुँदै गएको कुरालाई बुझेर एउटै वेदलाई ४ भागमा विभाजित गर्नाले तपाईं ऋग, यजु र सामरूपमा परिणत मन्त्रविद्याको साकार मूर्ति बन्नु भएको छ ।

॥ २९ ॥

सौक्ष्म्याद् दुर्बोधमीशं स्थितमपि सकलं लोकमावृत्त्य
तन्वा ।
वाग्बुद्ध्योरप्यतीता (कृति) मपि मुनिभिः स्वागमाद्
ध्याततत्त्वम् ॥

विद्यारूपं विशुद्धैः पदमनतिशयं क्षीणसंसारबन्धम् ।

स्यादात्मानं न जातु त्वमिव कथयिता कश्चिदन्यो
द्वितीयः ॥

अनुवाद— ज्यादै सूक्ष्म भएकाले सजिलै जान्न नसकिने, आफ्नो मायिकस्वरूपबाट सकल संसारलाई ढाकेर रहेको, वाणी र बुद्धिबाट पार पाउन नसकिने भए तापनि मननशील मुनिहरूद्वारा आ—आफ्नो शाखा अनुसारका कर्म, उपासना र ज्ञानका प्रतिपादक मन्त्रहरूको माध्यमबाट जसलाई अनुभवको विषय बनाइन्छ, विद्यामय, विशुद्धिको अद्वितीय पृष्ठभूमि, सांसारिक बन्धनबाट मुक्त एवं जसको उपासना गर्नाले सांसारिकहरूको संसारबीज क्षीण हुन्छ त्यस सर्वोत्तम आत्मतत्त्वको उपदेष्टा तपाईं बाहेक दोस्रो पुरुष यस संसारमा कुनै पनि छैन ।

॥ ३० ॥

प्रत्याधारस्थितत्वात् पृथगपि न पृथक्
तत्स्वरूपाविशेषात् ।

नित्यं धर्मरयोगात् पुनरपि न तथा सर्वकालाप्रतीतिः ॥

नाशोत्पादाधयोगात् स्थितमपि जगतः सर्वमं
व्यापिभावात् ।

चैतन्यं रूपपक्षास्थितमपि कथयेत् को नु लोके त्वदन्यः ॥

अनुवाद— जुन आत्मतत्त्व प्रत्येक पदार्थको अधिष्ठानरूप भएकाले संसारभन्दा बेग्लै भएर पनि संसारदेखि बेग्लिएको छैन, जो आफ्नो खास स्वरूप नभएकाले धर्म, ज्ञान र ऐश्वर्य आदिसंग लिप्त भएको छैन र निस्लिप्त भएकै कारणबाट जसको प्रतीति सबै कालमा हुँदैन ।

प्रतीति नहुनाले नै जसको उत्पत्ति र लयको प्रसङ्ग नै रहँदैन । जो शाश्वत र अविचल छ । अविचल भए तापनि जहाँसुकै रहेको कारणबाट सर्वव्यापक छ । सबैको अधिष्ठानस्वरूप भएकाले स्वरूपगत प्रतीति भए तापनि जो वस्तुतः चित्स्वरूप छ । त्यस आत्मतत्त्वको विवेचन गर्न तपाईं भन्दा अर्को कुन पुरुष समर्थ हुन सक्छ र ?

॥ ३१ ॥

निरहसं दुरितमिदं विवेकिनं तमोबुधं शमितभवं
विरहितं विपश्चितम् ।
गिरांपतिं सुवियमसङ्गचेतसं मयोदितं वचनमृपंतु ते
सदा ॥

अनुवाद— निरभिमान, निष्पाप, विवेकी, अन्धकारनाशक, जन्ममृत्युका कारणका विनाशक, विद्वान्, बुद्धिमान् सरस्वतीका केन्द्रबिन्दु र सांसारिक बन्धनदेखि माथि उठेका परमज्ञानी तपाईं समक्ष मेरो यो स्तुतिवचन सदा पुगोस् ।

॥ ३२ ॥

शमितभवभयेन क्षायिणाऽज्ञानराशेः ।
स्वयमुपहितधाम्ना वेद्यपारङ्गतेन ॥
जगदधरजसेदन् तत्त्वया सर्वभारात् ।
द्वियदिव तिमिराणां क्षायकेणावभाति ॥

अनुवाद— सांसारिक जनहरूको जन्ममृत्यु आदिमा पटकौ पटक जेलिनु पर्ने त्रासलाई निराकरण गरिदिनु हुने, अज्ञानको थुप्रोलाई सखाप पारिदिने, स्वप्रकाश र स्वमहिमा मण्डित भएर रहनु भएका, ज्ञाता, ज्ञेय र ज्ञातको त्रिपुटीदेखि पर रहनु भएका र निष्पाप काश्चनमूर्ति तपाईं यस संसारमा जन्मिनु भएकाले पापमुक्त बनेको यो जगत् अन्धकारनाशक र अमृतवर्षी चन्द्रमा उदाउँदा व्योममण्डल सुहाए झैं सुहाएको छ ।

॥ ३३ ॥

गुणपुरुषविवेकज्ञानसंभिन्नजन्मा ।

व्यतियुतविषयाणां त्वं गिरां संविवेकी ॥

जगतिधनविखडव्यापिसम्मोहभेदी ।

च्युतजगदनिरोधः खे शशीव चकास्सि ॥

अनुवाद— गुणमय प्रकृति र निर्गुण पुरुषको विवेकद्वारा प्राप्त भएको कैवल्यज्ञानले संसारमा फेरि जन्मन नपर्ने अवस्थामा प्राप्त हुनु भएका तपाईं निर्विषय ब्रह्मविद्याका रहस्यलाई केलाउन सक्ने ब्रह्मज्ञ पुरुष हुनुहुन्छ । मानिसहरूका हृदयमा जन्म जन्मान्तरका वासनाबाट बद्धमूल र व्यापक विषयानुरागलाई भेदन गर्ने र प्रतिफल परिवर्तनशील जगतका असंयत विषयव्यापारबाट प्रभावित नहुने तपाईं निरभ्र गगनमा चन्द्रमा झैं दीप्त हुनु भएको छ ।

॥ ३४ ॥

तदहमितिनूषद् भिन्नसंसारबन्धम् ।

वितमसमरजस्कं त्वाङ्गरीयांसमाद्यम् ॥

कथमपि परलक्ष्मीं स्वान्निवहनाभि वाचम् ।

तदिह पितरि मे त्वं सम्पदः संविधत्स्व ॥

अनुवाद— संसारको बलियो मोहपाशलाई चुडाल्नु भएका तमोगुण र रजोगुणबाट मुक्त महापुरुष र ब्रह्मज्ञानका दृष्टिले आदिपुरुष तपाईं कृष्णद्वैपायन भगवान्को स्तुति गर्न चाहने म अनुपरमगुणले मेरो अल्प र सारहीन वाणीलाई कनिकुथी गरेर छन्दका बन्धनमा ढालेको छु । भगवन् ! यसबाट मेरो व्यक्तिगत कुनै स्वार्थसिद्धिको अपेक्षा गरेको छैन तर मेरा स्वर्गवासी पिताश्रीको परमकल्याणका लागि भने सविनय मेरो निवेदन रहेको छ ।

अन्तिमवाक्य—

—भगवतो द्वैपायनस्य स्तोत्रं कृतमनुपरमेण—

अनुवाद— भगवान् द्वैपायन (वैदव्यास) को स्तोत्र अनुपरमद्वारा रचिएको हो ।